

A helynévgyűjtés jelentősége és módszere.

Nem könnyű dolog egy rövid előadás² keretében összefoglaló képet adni egy olyan kérdésről, amelynek jelentősége éppen a részletekben mutatkozik a legszembetűnőbben. Ha egyáltalában tudományos értelemben beszélhetnénk magyar helynévgyűjtésről, azaz rendszeresen elgondolt, tervszerűen végrehajtott adatgyűjtő munkáról, egy ilyen feladat elvállalója akkor is meglehetősen nehézségekbe ütköznék. De így, helynévgyűjtésünk kezdetlegessége és módszertelensége alig nyújt alapot az ilyenszerű kérdéssel kísérletezőnek. „Mintha a helynevek a magyar nyelv mostohagyermekai volnának!” – írta GYÖRFFY

² A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1933. április 11-i felolvasó ülésén tartott előadásnak részben FR. GESCHWENDT „Wie sammle ich Flurnamen” című füzeté (Breslau, 1925.) szolgált mintául. A példaanyag legnagyobb része helyszíni és okleveles gyűjtéséből való. Felhasználtam ezen kívül az idézett forrásokat, főként BOGÁTS DÉNES „Háromszéki helynevek” című tanulmányát (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929.) és a Turul-Szövetség 1932 nyarára hirdetett néprajzi pályázatára a debreceni kollégium tanítóképzőintézetétől bejött anyagot. Ez utóbbi forrást DÖMÖTÖR SÁNDOR szívességéből használhattam.

A példánál legtöbbször az évet, helységet és megyét jelzem; az általánosan elterjedt helyneveknél mindezt elhagyom.

István ezelőtt néhány évvel megjelent kis cikkében;¹ senki sem tesz érdekükben semmit.

I.

Az elmúlt száz esztendő a külföldi helynévkutatást² olyan sokszempontú tudományos munkává fejlesztette, hogy e munka eredményeit nagyon sok tudomány, de természetesen elsősorban a nyelvészet és a történeti jellegű tudományágak semmiképpen sem nélkülözhetik. Ugyanakkor azonban az is kitűnt, hogy bármilyen helynévgyűjtemény tudományos szempontból teljes egészében csak egységesen alkalmazott gyűjtési módszer mellett hasznosítható.

Minden települési egység (falu, város) belső területén és határán sok olyan név van, mely valamilyen területnek vagy helynek külön neve. A falu- vagy várossrészek, utcák, terek, közök, szegek, hidak, pallók, bürük, külön építmények, emlékek, erek, patakok, folyók, tavak, források, kutak, hegyek, völgyek, árkok, csatornák, szakadékok, barlangok, szorosok, hágók, szántók, kaszálók, legelők, szőlők és még nagyon sokféle helyrajzi tényező jelölői mind a helynév eléggé tág fogalomkörébe tartoznak. A helynevek gyakorlati szükségből keletkeznek: e nevek segítségével különbözteti meg a lakosság a belső terület részeit, illetőleg ezek segítségével tájékozódik az ember a határban. Az előadottakból önként következik a helynév és határnév közötti műszó-különbség is, melynek értelmében ajánlatosabb a tágabb jelentésű, a külső és belső terület elnevezéseire egyaránt vonatkozó helynév, mint csak a határ részeire vonatkozó határnév használata.

A helynevek keletkezésénél mindig valamilyen feltűnő helyrajzi jellegzetesség vagy történeti sajátosság, külső vagy belső: lélektani mozzanat játszik közre. Éppen ezért világos, hogy eredetileg értelmetlen helynév nincs, és csak a nyelv folytonos alakulása, a szemléleti alap elhalványulásával a nép állandóan működésben levő etimologizáló készsége, a lakosság népi összetételében beálló változás és sok más hasonló tényező okozza a helynév mai, esetleges „értelmetlenségét”. De mivel számtalan példából tudjuk, hogy a helynevek sokáig, gyakran évszázadokig, sőt évezredekig fennmaradnak, világos, hogy a régebben keletkezett helynevek az akkori állapotot, a keletkezésükkor szereplő történeti vagy személyi mozzanatot, különböző népi rétegződések oklevelesen nem is bizonyítható emléket őrzik, és így sok szempontból jelentős adattal szolgálhatnak az irántuk érdeklődőknek.

¹ MNy. XXIII, 111.

² Erre vonatkozólag I. MÁLYUSZ ELEMÉR, A népiség története: A magyar történetírás új útjai (Bp., 1931.).

A legközönségesebb helynevek azok, melyek az eredeti természeti állapotot, illetőleg az ebben végbemenő természetes vagy mesterséges változásokat mutatják.¹ Hogy a *Sulymostó*, *Csikostó*, *Hódostó*, *Borjumocsára* és az országban ezrével levő hasonló, halban, hódban és sulyomban bővelkedő állóvizek helyén ma búza és széna terem, vagy legelőnek, szántónak, gyümölcsösnek használják a *Vágás*, *Vágvány*, *Újvágás*, *Égés*, *Irtás*, *Irotvány*, a számos *Gyertyános*, *Bükkös*, *Csere*, *Pusztaszöllő*, *Bungord* (~ *Bungur* ~ *Bungor* ~ *Bongor*) nevű helyeket, mindez pontosan útbaigazítja a gyűjtőt a kérdéses hely eredeti vízrajzi vagy gazdálkodástörténeti állapotára nézve. Az ilyenszerű helynevek figyelembevételével egy-egy terület gazdálkodásában beálló változások képe elég pontosan felvázolható, mindenesetre pontosabban, mint ha nem vesszük tekintetbe a kérdéses terület multbeli külső, hogy úgy mondjam, fizikai lehetőségeit, melyekről a helynevek tájékoztatnak.

A helynevek másik csoportja még szélesebbkörű érdeklődésre tarthat számot, mivel olyan történelmi, sokszor egészen az őstörténetig visszanyúló mozzanatokat világíthat meg, melyekre más forrásból alig van adatunk. Pl. Erdélyben a katonai felvonulásokra alkalmas területek, elsősorban a folyóvölgyek mentén levő *Ispánlese*, *Lármafa*, *Megnéző*, *Nézőhegy*, *örmény*, *örményes*, *örhegy*, *örhely*, *örkő*, *örmező*, *Strázsa*, *Strázsahegy*, *Tekintő*, *Trázsahalom*, *Várhegy*, *Várhely*, *Vigyázó*, *Vigyázóhalom*, *Vigyázóhegy* stb. elnevezéseiben máig is megmaradtak e helyeken levő őrállomások, esetleg egész őrhelyvonulatok emlékei, mint ahogy a *Gyepű*, *Gyapal* (*Gyepüalja?*), *Kapud*, *Kapus* és társaik az egykor itt elvonuló falu-, vagy éppen országhatárvédő gyepűvonalat, illetőleg az ennek a kijáratait, kapuit jelölő helyeket tüntetik fel. Nemrégiben a bolgár és orosz szlávtság késői emlékeit sikerült kimutatni Háromszékben az oklevelekből gyűjtött helynévi adatok segítségével, sőt a szászok Keletre irányuló kereskedelmi útvonalának bizonyítékai is fennmaradtak a helynevekben.² A magyar *Oláhszállás*, *Oláhülés*, *Oláhhatár*, *Török útja*, *Szászok réte*, *Szászok uttya*, *Németek pallója*, *Tatár uttya*, *Tatár ösvénye*, a rumén *Valea Ungurilor* 'Magyarok völgye', *Cărarea Tatarilor* 'Tatárok ösvénye' stb. helynév egy-egy helység határában felmerülő új nép első településhelyére vagy a község életében megrázkódató szerephez jutott népcsoport vonulási irányára mutat. Bár az ilyen helynevek nem vizsgálhatók a vidék helyrajzának pontos ismerete nélkül, de ugyanakkor a belőlük levonható következtetések messze túllépik a helytörténeti jelentőség határait, olyan adatokat nyújtva a nemzeti történelem szá-

¹ A helynevek vízrajzi vonatkozásáról l. STRÖMPL GÁBOR „Helyneveink vízrajzi szókincse” című dolgozatát (Hidrológiai Közöny 1929. és kny. Bp., 1930. 8. r. 16 l.).

² BOGÁTS DÉNES i. h. 52 kk.

mára, melyek feleslegessé és lehetetlenné teszik azt, hogy egy-egy terület őstörténeti és főként település- vagy népiségtörténeti részletkérdéseit az ország másik felében élő, helyi ismeretekkel nem rendelkező tudós csak feltevéseken nyugvó elmélete intézze el.

A sokszoros népi rétegződésű és átszíneződésű területeken (Dunamedence!) különös fontosságú a helynévgyűjtés a népiségtörténet szempontjából is. A helynevek külső köntöse, nyelvi anyaga beszédes bizonyága az azt először használó népelem nyelvi és talán faji hovatarozásának. Erdélyben, és bizonyára másutt is, nagyon különös sajátosságokat látunk az olyan településtörténeti egységek helyneveinek vizsgálatánál, melyek ma pl. teljesen rumén lakosságúak.¹ Az ilyen helyen néha feltűnően sok az értelmetlennek tetsző és már futólagos vizsgálat mellett is magyarnak, szásznak vagy szlávnak bizonyuló helynév. Ha azonban a vizsgálatot legalább a XVI–XVII. századra visszamenő okleveles anyagra is kiterjesztjük, a helynevek közül igen soknak a származása megvilágosodik. Mennyiségileg minél nagyobb és történeti egymásutánban minél bőségesebb helynévanyag áll a kutató rendelkezésére, annál pontosabban nyomon követhető a helynevek nyelvi elváltozásából a népiségtörténeti változás menetének, sokszor a népi rétegződések egymásutánjának egyébként homályban maradó képe. A helyneveknek a jobbágynevekkel kapcsolatos vizsgálata olyan kézzelfogható és ugyanakkor tárgyilagosan ellenőrizhető eredményekre vezet,² hogy az ezután végzendő népiségtörténeti kutatás számára az eddig fel nem használt helynévanyag értékesége eléggé nem hangsúlyozható.

Településtörténeti változások emlékeit őrzik sokszor az olyan helynevek, melyek elpusztult községek helyét jelölik. Az ilyen esetek, tudomásom szerint, országszerte közönségesek. Désakna határában a *Pusztatemplom* helynév legnagyobb valószínűséggel egy, a XIV. században már praediumként (puszta falu) említett község helyét határozza meg. Magának a községnek neve e hely felett levő és részben már a dési határhoz tartozó *Szentpéterhegy* nevében maradt fenn máig is; a *Kövesd*, *Alsó-*, *Felső-*, *Nagy-* és *Kiskövesd* nevében pedig a *Szentpéter*-rel együtt említett, elpusztult *Cuesd* (olv. *Küesd*: *Kövesd*) helység több mint hat évszázadon át fennmaradt nevét használja Désakna lakossága.

De nagyon sok más történeti segédtudomány számára szolgáltató útmutató adatokat a helynévkutatás. A régészt, a

¹ Természetesen ugyanígy meglátszik a helynévanyagban a szász, rumén, észak- és délszláv rétegződés is!

² Erre vonatkozó kísérlet MIKÓ IMRE „Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés” című (Kolozsvár, 1932.) művének egy része (32–46). L. még alább idézett nagyenyedi helynévgyűjtésemet!

megfigyelések szerint, a *Palota*, *Várhegy*, *Óriás*, *Pogányvár* és általában a *Vár*-féle helynevek ősi településhelyek nyomaira vezetnek rá.¹ A hadtörténetíró a katonai felvonulások emlékeit őrző vár-, út-, mező- és hegynevekben talál a terep ismeretére vonatkozó tájékoztató adatokat. Aki művelődés- és társadalomtörténettel foglalkozik, egyebek között a különböző társadalmi osztályok jelentőségének megállapítását végezheti el pl. utca- nevek alapján.² Désen pl. a főutcát okleveles adataink szerint a XVI. század végétől a XVIII. század végéig *Varga* (1575.), illetőleg később *Nagyvarga utcá*-nak (1659.), a főteret vagy legalább is egy részét *Varga piac*-nak (1618.) nevezték; 1674-ben már *Varga temető*-t is emlegetnek. Egy másik utca *Timár utca* nevet visel máig is. Volt ugyanitt *Halász* (1591.), másként *Nagyhalász* (1722.), *Szekeres* (1578.) és *Fazakas utca* is. Mind olyan adatok ezek, melyek e kis erdélyi várost eleve is kisiparos és ösfoglalkozást űző városnak mutatják. Déznek egykor fejlett csizmadiaipara ma csak pang. A szekeresek jelentősége a dési sóbányászatnak a XVIII. század folyamán beálló hanyatlásával megcsappant, és a cellérek (sószállítók) céhe 1719-ben megszűnt. Emlékük fennmaradt a máig használt *Szekeres* (1788.), másként *Kis- és Nagyszekeres* (1760.) *utca* és az 1748-ban még emlegetett *Cellérek futtatója* helynévben. Viszont az a körülmény, hogy a XVIII. század végén a fő- utca *Varga utca* neve *Nagykirály utca* lesz, a *Varga piac* neve *Piac-cá* rövidül, a *Varga temető* elnevezést pedig a *Kistemető* elnevezés váltja fel, a *varga* (csizmadia)-osztály napjainkig tartó hanyatlására, tehát alapjában véve társadalom- és közvetve művelődéstörténeti tényre mutat. Némelyütt ilyenszerű nyomok alapján következtethetünk a zsidó, örmény, rumén, szász és más népelemeknek különösen városaink lakosságában elfoglalt helyére, első jelentkezésükre és első településhelyükre vonatkozóan. Különösnek tetszhetik, ha azt mondom, hogy még szellemi irányzatok hatása is tükröződik helyneveinkben. A középkori vallásosság magyarázza meg nemcsak a helység-, de a helynevekben is szereplő *szent* szó gyakoriságát. Pl. *Szentpéterhegy* (Dés), *Szent-János* (1700. Petőfalva, Háromszék m.), *Szentegyházmezejeverőfele* (1631. Lemhény, uo.), *Szent-Péterpataka* (1708. Szemerja, uo.) stb. Ugyancsak a középkori és kora-újkorai egyházi élettel kapcsolatos sok *Remete*, *Klastrom mezeje*. *Barátok szege* stb. helynév. Az ilyen helynévképződések száma a szentek tiszteletét eltörlő reformáció térhódításával egyre jobban megcsappan, sőt pl. Három-

¹ Erre vonatkozóan l. még ERŐSS JÓZSEF, Háromszék telepedési története : Emlékkönyv a Székely Nemz. Múz. 50 éves jub. 123 kk. – A néphagyományok történeti vonatkozásaira l. még Ethnographia VIII, 296, XII, 125 és 409, XIV, 58 és 307.

² Vö. KÁDÁR alább i. m. III, 214.

széknek a reformáció által érintett vidékein az oklevelekből még az is kimutatható, hogy a reformációval nemcsak az egyházi vagyron, de nagyon sok *szent*-tel összetett helynév is szekularizálódott.¹ Eddigi ismereteink szerint ritka jelenség az, ami Hajduböszörmény helyneveinek újabb gyűjteményében (1932.) áll előttünk. E helységben a szőlők a *Kis- és Nagy-Bocskai, Lóránfi, Rákóczi, Hunyadi, Kossuth, Bethlen, Petőfi, Csokonai, Zrínyi, Kis- és Nagy-Árpád, Báthori, Attila* stb. nevet viselik. Akár hivatalos, akár népi elnevezések ezek a helynevek, kétségtelenül egy kor politikai szemléletének, a századvégi liberális, szabadság-eszmék hódításának visszfénye tükröződik bennök.

A helynevek nemcsak ilyen helyrajzi és történeti tényekre mutatnak rá, de nagyon sok értékes adatot nyújtanak a nyelv közelebbi, különösen történeti ismeretéhez is. Hogy számos, ma már kihalt vagy jelentésváltozáson átment (*áj, elve, ügy, jó, aszó, séd, ravasz, mál, röz, vápa* stb.) vagy alakját változtatott (*eperje, körté ~ körtély, karuly, orotvány, szederje, fenes: fényes, ördög* stb.) szó rejtőzik helyneveinkben, az köztudomású dolog. De ki tudja, hány olyan is, melynek jelentése és etimológiája csakis helyneveink ismerete alapján oldható meg. Mint már GYÖRFFY ISTVÁN is megjegyezte (MNY. XXIII, 111 kk.), helyneveinknek tekintélyes része olyan, mely csak egy helyen fordul elő, kevés ember ismeri, és ha ott feledésbe merül, örökre elveszett a magyar nyelvre nézve. A helynevek közül számtalan olyan van, amely egyetlen útmutatónk bizonyos nyelvészeti kérdésekben. Csak legújabbban is az eddig bizonytalan jelentésű *erge* köznevünk 'alveolus; patak' jelentése tisztázódott a helynévgyűjtés közben előkerült feles számú helynévi adat alapján.² Az erdélyi *bongor* tájszó, melyre eddig mindössze három (!) bizonytalanságban hagyó adatot ismertünk, a kéziratos helynévgyűjteményemben levő mintegy kilencven (!) adat alapján véglegesen az erdélyi szász *bangert-, bongert-*ből származónak bizonyult,³ hisz elsődleges 'gyümölcsös' jelentéssel csak olyan vidékeken fordul elő, ahol eredetileg szász település kétségtelenül kimutatható, vagy szász hatás feltételezhető. A gyakori *Solymos, Solyomtó, Solymostó*-féle helynevek a nép etimologizáló hajlamának érdekes bizonyítékai. Az okleveles adatok az ilyen helynevek közül sokat *sulyom* előtagúnak mutatnak, és így kétségtelen, hogy ezeknek semmi közük a *sólyom* madárhoz, hanem egy arról a vidékről már kipusztult *sulyom* (trapa natans) vízinövény emlékét őrzik. A *sulyom* > *solyom* esetében tehát a népetimológia hatására

¹ BOGÁTS i. m. 52.

² Vö. SZABÓ T. A.: MNY. XXIX, 242.

³ Vö. HORGER: Mny. X, 192 és EtSz. I, 470.

keletkezett hangváltozásról van szó.¹ A népetimológia egyébként a legkülönösebb hangtani változásokat okozhatja. Hatására néha az értelmetlennek tetsző helynévből értelemmel bíró áll elő: *Miriszlóbükk: Merészlóbükk, Varcegás: Várszeg, Keresztáj: *Kresztáj: Krestály* (híd) stb. Nem ritka azonban a népetimológia értelemrontó hatása sem: *Gál János* helynévből *Gályános*, **Juhemő*-ből *Juhem* stb. lesz. A ma „értelmetlen” helynevek ilyen módon keletkeztek.

Leggyakoribb azonban a helynévanyagban beálló olyan hangtani változás, amely nem egy nyelv keretein belül folyik le. Az olyan vidékeken, ahol egymásba folyó idő- és térbeli határok között különböző nyelvű népelemek éltek, a népek egymás mellett való élete természetszerűleg nem történhetett meg többek között a kérdéses népelemek egymásra vonatkozó nyelvi kölcsönhatása nélkül. Ebből pedig önként következik, hogy a különböző népelemek tartósabb érintkezése vagy éppen séggel települési egységben élése a helynévanyagban is nyomot hagy. A helynevek átkölcsönzése nagyon gyakori tünet, de ez az átkölcsönzés a különböző nyelvek elűtő hangrendszere folytán a helynévanyag olyan hangtani átalakulására vezet, hogy az átalakulás előtti helynévanyag sokszor csak feltevésekkel rekonstruálható. A helynévanyag újabkori változása az okleveles adatok ismerete mellett már sokkal jobban nyomon követhető, különösen az olyan esetekben, mikor a kérdéses helyen végbemenő népiségtörténeti változás lassú menetű, azaz mikor az idegen (helyesebben talán az új) elem beszivárgása a régebbi lakosság faji és nyelvi összetételét hosszabb idő, esetleg évszázadok alatt változtatja meg szembetűnő módon. Ilyenféle esetekre a nemzetiségi vidékeken számos példa kínálkozik. Pl. Szásznyíresen (Szolnok-Doboka m.) a rumén helynevek nagyrésze a magyar vagy a szász helynevekből alakult bizonyos hangtani változások felléptével. Néha a visszakölcsönzéssel kapcsolatban kivételes alakok is állanak elő. A kétharmadában rumén lakosságú Marosdécse (Alsófehér m. 1932.) magyarjai pl. egy *Malomba* helynevet ismernek, mely nem egyéb, mint a helynévként alkalmazott magyar *malom*-nak a ruménba a helyhatározós *Malomba* alakban átkerült formája. Mivel az egykor e helyen állott *malom* ma már eltűnt, a rumén hatás alatt álló magyar lakosság az eredeti jelentés elhomályosulásával *Malomba* alakban vette vissza e helynevet úgy, hogy ma az e terület felé igyekvő magyar a *Malombába* megy.²

De nemcsak a lexikális anyag és a hangtani tanulságok gyarapodásának szempontjából várhatunk értékes adatokat helynévanyagunk ismeretétől. Helyneveink számtalan példáját őrzik

¹ Vö. SZABÓ T. A.: MNy. XXX, 53.

² Ugyanekkor a rumén is így beszél: „Eu merg la *Malomba!*”: ’Megyek a Malombába.’

az egyik legősibb helynévadási formának, t. i. annak, hogy a személynév pusztán nominatívusa válik helynévvé. Az ilyenféle helynévadás az egész magyar nyelvterületen, de különösen a Székelyföldön gyakori. Ilyen pl. *Sándor* (1932. Kozárvár, Szolnok-Doboka m.), (Kis) *Jakabas* (1838. Páncélcseh, uo.), *Bence* (1932. Domokos, uo.), *Damokos* (1765. Kisborosnyó, Háromszék m.), *Jankó* (1819. Köpec, uo.), *Móric* (1752. Középpajta, uo.), *Zoltánka* (1698. Sepsikőrspatak, uo.), *Egyed* (1609. Szarazajta, uo.), *Pálbiró* (é. n. Esztelnek, uo.), *Birtalan* (1805. Szörce, uo.), *Péterke* (1607. Étfalva–Zoltán, uo.), *Dósa* (1761. Alsó- és Felsővolál, uo.), *Bódika* (1750. Karatna, uo.) stb. Néha meg a személy- vagy családnév többes nominatívusa válik helynévvé: *Miklóskáék* (1932. Domokos, Szolnok-Doboka m.), *Donátok* (é. n. Feldoboly, Háromszék m.), *Szántóék* (é. n. Esztelnek, uo.). Nem ritka a vezeték- és keresztnévnek együttes alkalmazása sem: *Bara-Máté* (é. n. Kézdiszentlélek, Háromszék m.), *Gál-Péter* (1744. Haraly, uo.), *Nagy Mátyás* (1683. Miklósvár, uo.), *Balog Márta* (1693. Alsó- és Felsőtorja, uo.) *Pál Mátyásék* (1932. Domokos, Szolnok-Doboka m.), *Birta Ferencék* (uo.) stb.

Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy az ilyen, nyelvtörténeti szempontból értékes tanulságok száma megolvashatatlan. Helyneveink nyelvészeti jelentősége azonban semmiestre sem tekinthető ezzel kimerítettnek.

Köztudomású dolog ugyanis, hogy a magyar nyelvjárás-kutatás még nagyon távol áll attól, hogy csak nagyjában is ismerje az egyes községek nyelvjárásai sajátosságait. Ha valamilyen módon a helynévgyűjtés a kívánt mértékben és elvárható alaposítással megindulna, a fonétikusan bejegyzett *Csantaskü, Imező (Éhmező), Csankarom (Csonkaorom), Ökersi patak (Ökrési-), Alsága (Alsó ága, t. i. pataknak), Szakadik (Szakadék), Borzik (Borzlik), Bozzás (Bodzás), Verebhegy, Meggyes, Küespad (Kövespad), Egeres (Égeres), Fehérföven, Bálvánkü, Ballang (Barlang), Pallag (Parlag), Talló (Tarló), Bujjános (Burjános)* és sok száz más adatból egy-egy község, azután meg talán egy-egy vidék nyelvjárásának legalább alapvető hangtani sajátosságait állapíthatnók meg, és ezzel hellyel-közzel nemcsak nyelvjárásföldrajzi ismereteinknek tátongó hézagait tölthetnők ki, de egyben szinte nyelvjárástörténeti vizsgálatot végezhetnénk, hisz az oklevelekben előforduló, sőt sokszor a népnyelvben ma élő helyneveket is a nyelvben végbemenő változások gyakran egyáltalában nem, illetőleg alig-alig érintették.

Már előbb is rámutattam arra, hogy a helynevek nagy része a határ eredeti természeti sajátosságait, domborzati, vízrajzi és gazdaságföldrajzi jellegzetességeit tünteti fel, illetőleg az ezekben beálló változások emlékét őrzi. A domborzati viszonyok jelzésére szolgáló köznévi elemek (*hegy, halom, domb, fok, vápa, lápa, lapos, pad* stb.) vidékenként való jelentésbeli

változata, esetleg csak bizonyos domborzati viszonyok között való élete egész külön tanulmány tárgya lehet.¹ A domborzati viszonyok általában a legkevésbé vannak kitéve változásoknak; az ezekre vonatkozó helynevek képezik tehát egy-egy települési egység helyneveinek mintegy a gerincét. Sokkal inkább változás alá vetettek, mint már előbb is jeleztem, a vízrajzi tényezők, és így az ezekre vonatkozó helynevek sokszor nagyon érdekes vízrajztörténeti változásokról tesznek tanúvallomást. A helynévként használatos folyó- és állóvíz-nevek, valamint az ilyen vízrajzi tényezőket feltételező sziget-nevek, ha még megmaradtak, ma már az esetek többségében nem vízrajzi tényezőkre vonatkoznak. A helynévanyag ilyen szempontból való vizsgálata már a vízrajztörténet művelője számára is sok használható adatot vethet fel, de e mellett egy-egy települési egység helytörténetének megírásakor sok gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatot is megmagyaráz. Az általam eddig ismert erdélyi települési egységek közül pl. Désnek 1261-től nyomon követhető vízrajztörténeti képébe mintegy 10 tó-, 5–6 sziget-, 10–15 olyan folyó- és állóvíz-név rajzolando be, melyek közül a legtöbb ma már névben sem él. Hogy e körülmény ismerete a gazdálkodási terület nagysága és minősége szempontjából sem jelentéktelen, az különösebb részletezés nélkül is nyilvánvaló.

A vízrajztörténeti változások vizsgálatából nyerhető adatok mellett nem kis jelentőségűek azok az adatok sem, amelyek a geológus számára nyújtanak útbaigazítást. A sok *Fejérkő*, *Kövecses*, *Köveshágó*, *Kövesdpatak*, *Büdöspatak*, *Büdösbarlang*, *Borvízliget* stb. helynév mind a kérdéses terület földtani viszonyait tükrözi. Ezek közül pl. a több helyről ismert *Büdöskút* helynév általában kénes-iszapos jellegű talajösszetételre mutat. Ha az ilyen kút napjainkig fennmaradt, vizét a népi gyógyításban köszvény és csúsz orvoslására használják (pl. Domokoson, Szolnok-Dobokában). A torjai *Büdösbarlang* (Háromszék m.) is átható szagú, kénes párolgásától kapta nevét. Az egy határban előforduló *Édestó* (1932. Torda, Tordaaranyos m.) és *Kénes-tó* (uo.) helynév neve is kétségtelenül a tavak vizének összetételére vonatkozik. Mint GYÖRFFY ISTVÁN szíves közléséből tudom, valahol az Alföldön levő *Keserves* sem nehezen megközelíthető helyet jelöl, mint azt ma a népi magyarázat tartja, hanem a talajnak ásvány-, illetőleg földtani jellegzetességére mutat. A gyakran előforduló *Keserűpatak*, *Sóspatak* (pl. Dés–Désakna!), *Sós*, *Sósos*, *Sóstó* név önmagában is eleget árul el. A *Villongó*-kban is, úgy vélem,

¹ Vö. HEFTY GYULA ANDOR, Térszíni formák a magyar népnyelvben: Nyr. XL, 155 kk. Kny. Nyelvészeti Füzetek 60. sz. – GYÖRFFY ISTVÁN, A térszíni formák nevei az Alföldön: Föld és Ember 1921. 1. sz. és MNy. XVIII, 66 kk.

tőzeget, földgázterületre vonatkozó helynevet kell sejtenuk. Az egyes vidékeken előforduló sok kútnév alapján gyakran éppen nem vízbő helyre kell gondolnunk; a víz a vízszegény helyeken becses jószág: megbecsülése a sok, rendszeren dülönévvé váló kútnévben nyilvánul meg. A sós talaja miatt természet-szerűleg vízszegény Désakna dülönevei között legalább tíz ilyen kút-tal összetett dülönév szerepel.¹

Nem jelentéktelenek azok az adatok sem, melyekből a kérdéses terület növény- és állatvilágában² beálló változások olvashatók ki. A dési *Kádbükke* ma már kopáros legelő, habár neve és középkori okleveleink tanúsága szerint e hegyoldalon hajdan éppen úgy erdő ringott, mint ahogy a ma szőlő-, gyümölcs-, búza- és szénatermő *Gyertyános*-on. Domokoson (Szolnok-Doboka m.) van *Nagynyíres* nevű tölgyerdő, a nagyenyedi *Bükkös*-ben pedig a sok tölgy között csak imitt-amott lézeng egy-egy bükkfa. A sok *Sulyomtó* vagy *Solyomtó*-féle helynév a *sulyom* egykori előfordulására mutat. Nemcsak növénytani, de éghajlati változásra figyelmeztet pl. Háromszéken az a körülmény, hogy sok olyan helyen található *Szőlőhegy* elnevezés, ahol ma alig tudjuk elképzelni, hogy valamikor ott szőlőt termeltek volna.³

Éppen úgy a vidék egykori állatvilágának képe rajzolódik elénk a *Hódostó*, *Hódospatak*, *Csikostó*, *Halastó*, *Kárásztó*, *Csukástó*, *Pisztrangos*, *Gémes*, *Fajdyúkos*, *Fácános* helynevekből és társaikból. Erdélyben még a bölény emléke is fennmaradt többek közt egyik északszolnokdobokai rumén község *Poiana Zimbrului* 'Bölénytisztása' helynevében, habár az utolsó erdélyi bölényt talán másfélszáz éve ejtették el. Egészen közönséges helynévadás, hogy ma is élő állatokról (evet, mókus, farkas, medve, eb, ló, holló, karvaly, ölyv stb.) neveznek el egy-egy helyet. Csak a számmal nem igen találkozunk helyneveinkben. Mint egyik budapesti ismerősöm szíves szóbeli közléséből tudom, Kecskemét hátárában, Nagynyír felé van *Cethal* nevű – erdő is.

Az ilyenféle helynevek sok mással együtt már a néprajz és néplélektan érdekkörébe tartoznak. Hogy miképpen került a *cethal* az – Alföldre, *Jerikó* vagy *Jerikó* neve Szeged, a Felvidék néhány községneve Dés, Désakna és bizonytalán még sok más helység helynevei közé, ennek pontos okát ma már alig tudjuk adni; legfeljebb a népi lélektan ismerete alapján old-

¹ Vö. MNy. XVIII, 123–5.

² Némiképpen idevonatkozó megállapításokat található BOROS ÁDÁM „Helynévmagyarázatok életföldrajzi jelentősége” című cikkében (vö. Debreceni Szemle 1931: 438 kk.).

³ BOGÁTS i. m. 54.

hatnók meg imitt-amott a talányt. A *Burgundia*¹ (Kecskeméten² később: *Burga*), *Ósztria* (Ausztria), *Tótország*, *Szicília*, *Amerika* országnév és *Róma*, *Amszterdám*, *Csikágó*, *Bécs*,³ *Babilon*, *Zsodoma (Sodoma)*, *Jeruzsálem*, *Páris*,⁴ sőt a csak egy helyről ismert *Tömösvár* (falurész Fehérgyarmaton) városnév határ- és városrész-névként való jelentkezését legtöbb esetben csak elkönyveljük, de keletkezését megokolni nem tudjuk. Csak ritkán akadunk olyan magyarázatra, mint a marosújvári *Bosznia* és *Hercegovina* városrész-név vagy a több felől, többek között Szolnok-Dobokából is ismert *Kandia* határ-, városrész- vagy utcánév⁵ esetében, ahol első esetben a boszniai okupáció nyomán keletkezett névről,⁶ az utóbbiban pedig a városból kiinduló olyanszerű névadási divatról lehet szó, amilyent a szolnokdobokai példából határozottan megfigyelhetni. Némelyik esetben (*Tótország*) a helynév jelölheti valamely népelem települését is, de leggyakrabban a szemléleti alap olyanféle lehet, mint a sziléziai Gros Silstervitz helynevei között a helység határának legmesszebb fekvő részét jelölő *Walachei* esetében. E helynévvel a lakosság körülbelül ugyanazt akarta kifejezni, mint a székely a *Világvége* (1829. Laborfalva, Háromszék m.) helynévvel.

Sokszor a nép erkölcsi felfogása, a népkedély hullámzó-mozgó élete fejeződik ki helyneveinkben. PESTY FRIGYES szerint⁷ a mult század második felében Tason (Pest m.) volt *Misemulasztó csárda*, mely nevét onnan nyerte, hogy a kunszentmiklósi misére járó tusi cselédek a csárdában időzve sokszor elmulasztották a misét. Az egyik erdélyi faluban a szépelgő, magukat kendőző, újmódis leányok utcáját *Pudéros uccá*-nak (1932.) nevezik⁸ világos célzással, és – úgy lehet – rosszalással, a falun is térhódító szokásra. A szegei *K...adomb* (1864.) neve a helyi magyarázat szerint onnan származik, hogy a juhászok feleségei és szeretői jártak ide.⁹ Berettyószentmártonban (1932. Bihar m.) azt az utcát, ahol a sokgyerekes, szapora családok laknak, *Gyerekgvár uccá*-nak nevezik. E kissé cinikusnak tetsző elnevezés mellett tréfálkozó, jóhumorú a Magyarlápón (1932. Szolnok-Doboka m.) a fazakasok utcájára

¹ PESTY, MgHn. 50–1 11-et sorol fel; l. még Nyr. XXIX, 238, XXXV, 36 és 234.

² Vö. HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 20. l.

³ Vö. az EtSz. *Bécs* címszava alatt jelzett forrásokat.

⁴ PESTY 246–7; megjegyzendő, hogy 8-szor említi. Nem mindenik *Páris* van összefüggésben a *Párisz* városnévvel, hisz volt *Páris* köznevünk is.

⁵ Vö. SZABÓ KÁROLY: ÚjMMúz. 1850. I, 373; Nyr. XXIX, 238, 246, XXXV, 36, 95, 233; MNy. XIII, 120 és PESTY 150.

⁶ Vö. SZABÓ T. A.: MNy. XXIX, 52.

⁷ MgHn. 214.

⁸ Volt tanítványom, MAKKAY GÉZA szíves szóbeli közlése.

⁹ PESTY–SZENDREY: Népünk és Nyelvünk 1929: 235.

alkalmazott *Sárgyilkosok uccája* név. Van Nyirbátoron (1932. Szabolcs m.) *Tetűfészek tanya*, Kézdiváron (1740. Háromszék m.) *Tetvespatak* folyónév, sőt a „fiatalabb nemzedéket” is képviseli a *Serkevár* nevű falurész (1932. Hajdudhász). Ezeket a helyneveket és az olyanokat, mint *K...ák útja* (1744. Bita, Háromszék m.), *Szegényszer* (1698. Hilib, uo.), *Kódustó* (falurész, 1932. Pocsaj, Bihar m.), *Tetvestó* (1741. Kézdiszentkereszt, Háromszék m.), *Szerelem padja* (é. n. Bikfalva, uo.), *Csókoskút* (1932. Hajdunánás),¹ *Csókos utca* (1932. Gyula, Békés m.), *Halálkút* (Okány, uo.),² *Hatrongyos utca* (1932. Botpalád, Szatmár m.), *Kutyaszorító zúg* (1932. Hajdunánás), *Gyilkostó* (Gyergyószentmiklós, Csík m.), *Fiastó* (Bágyon, Torda-Aranyos m.) stb. beszélő helyneveknek is nevezhetnők. Az *Édenkert* (falurész, 1932. Hajduböszörmény), *Paradicsom* (1864. körül Mezőkovácsháza, Csanád m.)³ és társaik sokszor éppen nem paradicsomi vagy édeni gyönyöröket jelentő helyre vonatkoznak. A nép hitvilágára vet világot a *Boszorkánysziget* (1864 körül. Szeged),⁴ *Pokoláj* (XVIII. sz. Kolozsborsa, Kolozs m.), *Tündérjuk* (1933. Dész, Szolnok-Doboka m.), *Ördögök temploma* (1932. Magyarlápós, uo.), *Ördögöstó* (1787. Telek, Háromszék m.), *Tátos rétje* (1864. Tinnye, Pest m.),⁵ *Sátánkút* (1898. Magyaroköblös, Szolnok-Doboka m.),⁶ *Bálvány* (1864. Gidófalva, Háromszék m.),⁷ *Istenfa* (1864. Szurdokpüspöki, Heves m.)⁸ és még sok hasonló helynév. E részben pogány, talán a magyarság ősi hitvilágából eredő helynevek mellett a katolikus vidékeken gyakori *kereszt*-tel összetett helynevek meg a *Jézus forrás* (1706. Esztelnek, Háromszék m.), *Sionteteje* (1801. Kisborosnyó, uo.), *Kálváriadomb* (1932. Kolozsvár), *Ábrahámmezeje* (Hilib, Kolozs m.), *Ádám és Éva sírja* (1931. Torda, Torda-Aranyos m.),⁹ *Jerikó* (1932. Dész, Désakna, Szolnok-Doboka m.), *Jeruzsálem* (1916. Betlen, uo.),¹⁰ *Istenfia* (1864. Felsőbős, Zala m.)¹¹ és a hasonlók már keresztényen képzetkörből származnak.

Ugyancsak a néplélektan iránt érdeklődőt lephetik meg azok a helynevek, melyekben a népnek a környezetet megjelölő, emberi tulajdonságokkal felruházó hajlama nyilvánul meg. Ilyen pl. az *Egerkebele* (1825. Szotyor, Háromszék m.), *Pál homloka* (1744. Zágon, uo.), *Félszemű szugoly* (1774. Nagyrozvány, Szatmár m.), *Nyalakodó* (uo.), *Kódustó* (1932. uo.),

¹ 'Csak fiatalok járnak oda.'

² Egy fiatal leány beleölte magát.

³ PESTY 244; más helyről származó adatok is uo.

⁴ PESTY-SZENDREY i. h.

⁵ PESTY 390.

⁶ KÁDÁR i. m. IV, 470.

⁷ PESTY 34.

⁸ Uo. 142.

⁹ DEÁK ISTVÁN és LOVAS MIKLÓS volt tanítványom közlése.

¹⁰ Nyr. XLV, 94.

¹¹ PESTY 143.

Jámborka (1864. Szeged),¹ *Mosolygó* (1864. Balkány, Szabolcs m.)².

A néprajz számára érdekes helynevekhez csatlakoznak az olyan helyeket jelölő nevek, melyekhez valamilyen népi szokás fűződik. Magyarlápason (1932. Szolnok-Doboka m.) pl. a *Hótt-embernél* nevű határrészben állítólag egy ember felakasztotta magát; a holttestet a helyszínen temették el, és ma a sírra minden arra menő egy galyat dob. Ugyanezt a szokást teljesen rumén vidékről (1898. Rózsapatak, Szolnok-Doboka m.),³ sőt Németországból is⁴ ismerem. Nem ritkán hosszabb-rövidebb magyarázatot fűz a nép egy-egy helynévhez.⁵ Nagyenyeden (1932. Alsófehér m.) a *Kosárdomb* név a helyi magyarázat szerint az elfáradt óriásleány letett *kosar*-aiból keletkezett két dombocskára vonatkozik.⁶ A szomszédos Marosgombáson (1932. uo.) azt tartják, hogy az óriás az egyik lábát a gombási *Magulicsa* nevű hegyre, a másikat a szemközt levő miriszlóira teszi, és úgy iszik alatt a völgyben elfolyó Marosból.⁷ Ez az óriásvonatkozás azonkívül, hogy az e vidékre jellemző mitológiai képzetscsoportba tartozik bele, azért is érdekes, mert Marosgombás és környéke népvándorlás- és honfoglaláskori lelőhely; így az az egyszerű magyarázat talán ősrégi hagyományt tartott fenn. Csaknem minden helység határában van egy-két, esetleg több helynév, amely tündér, ördög, sárkány stb. mese-elemet őriz, s amelynek lejegyzésétől amúgyis szegényes mitológiai képzetkincsünk gazdagodását, esetleg új elemekkel való bővülését várhatjuk. Nem kell lebecsülnünk a mult e kis tükördarabjait, melyek ki tudja milyen régi adatokat őrizhetnek. Az ilyen apró, egyszerű adatokból, mesés magyarázatokból, bármennyire jelentéktelneknek is látszanak, nagyon tekintélyes néprajzi anyag gyűjthető, és így a helynevek lejegyzésénél erre is vigyáznunk kell.

II.

Mikor így futólag vázoltam a helynévgyűjtésnek a különböző részlettudományok számára való jelentőségét, rész-

¹ PESTY-SZENDREY i. h.

² 'Szép ligetes, virágos mező' (RÉVÉSZ IMRE: ÚjMMúz. 1851–1852. I, 310).

³ L. KÁDÁR i. m. V, 588.

⁴ Fr. GESCHWENDT i. m. 13.

⁵ Néhány példát SOLYMOSSY SÁNDOR „Mohács emléke a néphagyományban” című dolgozatában (LUKINICH I., Mohácsi emlékkönyv. Bp., é. n. 346. l.) is találtam.

⁶ KÖNYA GYULÁNÉ (Nagyenyed) szíves szóbeli közlése, – L. még SZABÓ T. A., Adatok Nagyenyed XVI–XX. sz.-i helyneveinek ismeretéhez: ErdMúz. 1933. évf. és ErdTudFüz. 58. ez. 21.

⁷ SZÉKELY JÁNOS (Marosgombás) volt tanítványom szóbeli közlése.

ben már arra is rámutattam, hogy a gyűjtés a módszer szempontjából milyen követelményeket támaszt a gyűjtővel szemben. A gyűjtés tehát csak akkor nevezhető módszeresnek, ha a gyűjtő a lehetőségekhez képest mindazokra a szempontokra vigyáz, melyeket az imént nagy vonalakban ismertettem. Most még csak a módszer gyakorlati keresztülviteléről szólok néhány szót.

A helynévgyűjtés mindig egy települési egységre (falu, város) vonatkozik, azaz sohasem helyneveket gyűjtünk, hanem egy bizonyos települési egység helyneveinek lehető összességét. – A gyűjtés megkezdése előtt elkészítjük a kérdéses helység belső területének és határának vázlatos térképét, azután jelezzük rajta a helység magyar és esetleges más nyelvű nevét.

Első lépés a belső terület helyneveinek, az utcák, közök, szerek, terek, szegek, az átmenő folyóvizek stb. neveinek összeírása. Nem maradhatnak ki a nevezetesebb építmények (*Óvártorony, Csonkatorony, Nagyhíd*), sőt emlékek (*Hétvezéerköve, Honvédemlék, Dónát szobor* stb.) sem gyűjteményünkben.

A belső terület helynevei után a tulajdonképpeni határnevekre kerül a sor. Feljegyezzük minden útnak, ösvénynek, hegynek, erdőnek és általában minden kis területrésznek a nevét, hozzáfűzve mindazokat az észrevételeket, melyeket az előbb érintett szempontból jelentőseknek tartunk. Ennek során a következőkre kell vigyáznunk:

1. Fonétikusan, azaz úgy kell leírunk a helyneveket, ahogy a helybeli lakosság kiejti (*Küespad, Bükkés, Dellő, Küsvőgy, Aómahatár, Sziépdomb, Tekéntő, Tatár uttya* stb.).¹ Az olyan helyen, ahol a lakosság többnyelvű, az egyes helynevek mindenik nép nyelvén közlendők, lehetőleg még akkor is, ha a helynév nyilvánvalóan az egyik vagy másik nyelvből való kölcsönvétel.

2. Lehetőleg minden helynevet számmal kell ellátnunk, és ezt a számot a már előbb elkészített térképnek arra a helyére kell írunk, amelyikre a kérdéses helynév vonatkozik. Ha valamiképp a helynév helye a térképen nem jelezhető, legalább a jelzett legközelebbi helyhez való viszonyítás elengedhetetlen.

3. Rövidített alakban jelezzük nemcsak a hely gazdálkodási minőségére, de az esetleg kideríthető változásokra vonatkozó megjegyzéseinket is. Az erdőirtások, folyóvízszabályozások, állóvízlecsapolások stb. nyomravezető emlékei a helynevek. Mivel az ilyenféle műveletek napjainkig tartanak, az idősebb emberek ellenőrzött helyszíni közlései sok változásra nézve útmutatást nyújthatnak.

4. Ha a kérdéses területen ásatások folytak, az erre vonatkozó jegyzetek sem mellőzhetők. Feljegyzendő tehát: Milyen

¹ Természetesen minden helynevet, még az ú. n. nyomdafestéket nem tűrőket is fel kell feltétlenül jegyezni.

tudományos szerv, intézmény és kinek a vezetésével végzett ásatásokat? Feldolgozták-e annak eredményeit? Hol (folyóirat, önálló munka)? A kiásott tárgyak kinek vagy milyen intézménynek a tulajdonában vannak? Stb.

5. Megörökítjük az egyes helyekre vonatkozó legjelentéktelenebb mondát és esetleg a monda valóságos alapját, de ugyanakkor jelezzük, hogy általában vagy csak a lakosság egy részétől ismert mondáról van-e szó. Ha a mondának irodalmi feldolgozása vagy nyomtatásban megjelent formája van, a lelőhely itt is jelzendő.

6. Ismertetnünk kell a helyhez fűződő népi szokást, és azt, hogy e szokás milyen viszonyban van a nép babona-kincsével.

7. A népnek a helynév származtatására (etimológia) vonatkozó magyarázata mellett megkíséreljük a helynév eredeti jelentésének megállapítását.

8. Végül a gyűjtemény előtt egybefoglaljuk a belső területre és a határra vonatkozó általános megjegyzéseinket, nem feledkezve meg arról, hogy feljegyezzük azoknak nevét, foglalkozását és életkorát, akik a gyűjtemény összeállításában segítségünkre voltak. A gyűjtés hitelesítéséhez ez is hozzátartozik.

A gyűjtésnél arra kell törekednünk, hogy az anyagot minél több személlyel való érintkezés útján ellenőrizzük, javíttassuk és kiegészítsük. Nem ajánlatos csak egy társadalmi osztálytól (falusi hivatalnok, munkás, városlakó stb.) szerezni értesüléseinket, hanem minél több forrásból merítsünk. Faluhelyen semmiesetre sem nélkülözhető az őstermelő, parasztosztály kikérdezése. Különösen a mező- és erdőörök, kerülőket, vadászokat, a tagosítási munkálatokban résztvevő embereket használhatjuk fel. A térképelés alkalmával azonban már erre az osztályra alig támaszkodhatunk, ellenben a falusi jegyző, mérnök, pap stb. a térképelés esetében és sok másban is szolgálhat olyan felvilágosítással, melyet hasznosíthatunk.

A gyűjtés technikai kivitelében legjobb, ha minden helynevet külön egy negyedívnyi papírlap egyik oldalára írunk. A gyűjtés végeztével ezeket a papírlapokat rendezve, sorszám-mal látjuk el és települési egységenként külön kezeljük.

Amint látjuk, maga a gyűjtés inkább csak lelkiismeretes ügyszeretet kíván, mintsem különösebb előképzettséget. Jó megfigyelőképesség, egy kis ítélőkészség és pontosság azok a kellékek, melyek a gyűjtőnél elengedhetetlenek. A megfigyelőképességet a minél tágabbkörű helynévanyagismeret, azaz a tapasztalat, a pontosságot az odaadás komolysága erősíti.

A helynévgyűjtésben a legnehezebb és legkönnyebben tévedésekre vezető mozzanat a helynevek magyarázatának kérdése. Ez azonban már nem is tartozik a tulajdonképpeni helynévgyűjtő munkához.

Ha a kolozsborsai *Krestályhid*-at valaki *Kristályhid*-nak értelmezi és mitológiai vagy legalább is mese-vonatkozásokat

keres a név mögött, téved. A helynév eredetibb alakja tudniillik *Keresztájhíd* 'Keresztvölgy-híd' volt, és valószínűleg csak rumén hatásra vette fel a későbbi *Krestályhid* alakot.¹ – A helynevek magyarázatához tehát nem elégséges a helynevek jelenkori alakjának ismerete. Hogy a *Solymostó* (1765.) valamikor *Sulymostó* (1578. Marosszentkirály, Alsófehér m.), az értelmetlennek tetsző *Bortosom* vagy *Bardasom* (1823. Magyarbece, uo.) *Bartasom*, a jó magyar *Várszeg utca* (1932. Nagyenyed, uo.) *Varcagás*, *Varcegás* és még régebben **Schwarzegasse* volt, ezt véglegesen csak okleveles adatok, illetőleg az ezeken nyugvó következtetések dönthetik el. Nem lehet tehát megelégednünk csak a jelenkori gyűjtéssel, elsősorban nyelvészeti, de aztán más szempontból sem. Fel kell kutatnunk a megközelíthető történeti forrásokat is. Az aránylag legkönnyebben megszerezhető adatokat a telekkönyvi vázlatrajzok és részletlajstromok szolgáltatják; azután a családi birtokívek, föld-adásvételi szerződések, még régebben a cserelevelek, birtokösszeírások (conscriptio, urbarium, inventarium), földbirtokpercek oklevelei, záloglevelek, határjárásleírások nem ritkán a XIII. századig, sőt elvétve még előbből is csodálatos bőséggel szolgáltatnak adatokat.

Mondanom sem kell, hogy az okleveles adatok összegyűjtését csak az végezheti el, aki kellő oklevéltani ismeretekkel rendelkezik. De bárki is legyen e feladatra vállalkozó, arra feltétlenül ügyelnie kell, hogy az adatokat betű szerint, lehetőleg a szöveg összefüggésében, a kérdéses helyre vonatkozó esetleges adatok, határolások feltüntetése mellett írja ki, és aztán minél több egymásutáni évből származó adatot gyűjtsön. Mindez elsősorban nyelvtörténeti, de aztán a többi tudományok számára szolgáltatott adatok történeti értékessége szempontjából is elengedhetetlenül fontos.² – A történeti gyűjtés technikája egyébként csak annyiban tér el a jelenkori, helyszíni gyűjtésétől, hogy amott az adatok évszerinti csoportosítására és helyrajzi egymásutánjára ügyelünk, míg itt betűsor szerint rendezzük adatainkat.

A fentebb előadottakból látható, hogy végeredményben a helynévgyűjtés mindig a nyelvészethez áll legközelebb: a gyűjtés alkalmával a helyszínen gyűjtőnek a helynévi alakok lehető pontos (fonétikus) rögzítésével tulajdonképpen a nyelvjárás-tanulmányozás módszereit kell követnie, a történeti gyűjtést végző pedig az anyaggyűjtésben alkalmazkodik a nyelvtörténeti szemponttól megszabott módszerekhez, nem is beszélve arról, hogy a feldolgozás, az egyes helynevek magyarázata nyelvészeti képzettség nélkül aligha lehetséges. Nem lehet tehát

¹ Ebben az esetben a kihalt *áj* 'völgy' szó értelmetlen volta is elősegítette a helynév átalakulását.

² Vö. még MNy. XXVIII, 58 kk.

feltűnő jelenség az, hogy nálunk a helynévgyűjtésnek a gyakorlatban csaknem napjainkig szinte kizárólag nyelvészeti szempontból tulajdonítottak jelentőséget, holott mint láttuk, a helyneveknek sokkal tágabbkörű vonatkozásaik vannak.

III.

A magyar helynévgyűjtésnek csaknem kilenc évtizedes multja van. Amióta GRÓF TELEKI JÓZSEF, az Akadémia későbbi elnöke, 1821-ben a helynevek fontosságát megállapította és tudományos figyelembevételüket ajánlotta,¹ nyelvészeink és történétíróink közül számosan foglalkoztak a helynévgyűjtés fontosságának kérdésével. KRESZNERICS FERENC Magyar Szótárában (1831–1832.) már felvette legalább LIPSZKY Repertoriumának helynévanyagát, sőt 1837 körül tudunk magának az Akadémiának is egy helynévgyűjtési pályázatáról.² SZONTAGH GUSZTÁV (1850.)³ már arra is rámutat, hogy „mily fel nem fedezett nyelv-, sőt történeti kincs fekszik” helyneveinkben, „mely tájékozást nyujtana a nyelvbúvárnak nyelvünk, még eddig nem minden oldalról teljesen ismert tömkelegében”. SZABÓ KÁROLY⁴ előbb elméleti fejtegetéseiben, utóbb gyakorlatban Köröstarcsa (Békés m.) helyneveinek összegyűjtésével és magyarázatával értékes észrevételeket, illetőleg olyan mintaszerű történeti gyűjtést adott, melyet az ezutániak alig multak felül. RÉVÉSZ IMRE⁵ szótárszerűen összeállított helynévgyűjteménye, bár nyelv- és helyrajztörténeti szempontból értékes adatokat nyújt, nem felel meg a modern helynévgyűjtési követelményeknek. Ellenben ma is tanulsággal olvashatók azok a fejtegetések, melyeket ugyanő⁶ a helynevek nyelvészeti jelentőségéről, a külföldi és magyar helynévgyűjtés iránti érdeklődésről írt. Az így felébredt helynév-megbecsülés jele mutatkozik CSAPLÁR BENEDEK (KARCSAI G.)⁷ ZERPÁK ANTAL,⁸ PÁPAI IMRE,⁹ SZÁNTÓ GÁBOR¹⁰ és KAZINCZY GÁBOR¹¹ részben csak utalásból

¹ Jutalom feleletek a magyar nyelvről. Pest, 1821. 18. l. – GALGÓCZI GÁBOR „Magyar nyelvtan”-a (Pest, 1848. 199. l.) mellékesen felemlíti a helynevek nyelvtani fontosságát és azoknak egybegyűjtését határozottan javallja. Vö. RÉVÉSZ IMRE: ÚjMMúz. 1853. I, 86.

² A pályázatot LENKEY ZSIGMOND nyerte meg, de pályaműve „sajtóra nem érdemítettet”. Vö. ÚjMMúz. 1851–1852. I, 371 és 1853. I, 79. – L. még PESTY i. m. III. l.; szerinte az Akadémia e pályázatával az elsőnek tartott „berlini Akadémiá”-t is megelőzte (uo. III–IV. l.).

³ Észrevételek a népdalok, népzene, tájnevek stb. körüli gyűjtésekről: ÚjMMúz. 1850–1851. I, 170.

⁴ A magyar helynevekről: I. h. 1850–1851. I, 370 kk.

⁵ Magyar helynevek: I. h. 1850. I, 510 kk.; I. még i. h. 1851–1852. II, 420–1.

⁶ A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben: I. h. 1853. I, 76 kk.

⁷ Ismét a magyar helynevekről. [Dercsika (Csallóköz) helynevei.]: I. h. 1851–1852. I, 768 kk.

⁸ Sopronmegyei helynevek (Hegykö, Sarród és Süttör): I. h. II, 202 kk.

^{9–11} I. h. 1852. II, 420.

ismert, jelentéktelenebb gyűjtésében. HORNYIK JÁNOS¹ egyenesen a „nyelvészet, geográfia, topográfia és diplomatika megbecsülhetetlen segédkönyvét látja a helynevek gyűjteményében”. Az Akadémiának a helynévgyűjtésre irányuló figyelme sem volt múló érdeklődés. De bár hivatalos helyről jön a „bizodalmas” felszólítás és kérés a helynévgyűjtést illetően,² TOLDY FERENC, az Akadémia akkori titoknokja, néhány évvel később kénytelen bevallani, hogy a felszólítás „vajmi csekély eredménnyel” járt.³ Mindössze két gyűjtemény, egy ismeretlen –v– jelzésű⁴ és NAGY IVÁN⁵ nagyon részletes helynévgyűjtése meg IPOLYI ARNOLDnak⁶ a térképelés jelentőségére vonatkozó észrevétele az, ami a kérdés felszínén maradásáról tanúskodik.

Ilyen előzmények készítették elő a magyar helynévgyűjtés mindmáig legkiválóbb alakjának, PESTY FRIGYESnek helynévgyűjtő munkásságát. PESTY 1864 körül az abszolutizmus közigazgatásának segítségével, kérdőíves rendszerrel, hatalmas helynévanyagot gyűjtött össze.⁷ Hogy az ilyen gyűjtési módszer hiányos, sokszor megbízhatatlan eredményekre vezet, azt maga is tudta.⁸ A kérdőívek kitöltésében csaknem minden tisztviselő hivatalos munkát látott, és így legtöbb esetben tíz-húsz hirtelenjében összeírt helynév alkotja egy-egy község helynévanyagát. Még a legrészletesebb gyűjtemény is alig ölelheti fel az akkori helynévanyag felét vagy egyharmadát. Az a körülmény, hogy ezt a gyűjteményt kell szinte minden tekintetben az eddigi magyar helynévgyűjtés csúcspontjára állítanunk, maga is elégséges kritika egész helynévgyűjtésünkre nézve. Nagyobb gyűjtési területet átfogó gyűjteményünk, mint a PESTY FRIGYESÉ, mindmáig sincs. Abban az értekezésében, melyet e gyűjtésből szótárszerűen összeállított kötete elé írt, elméleti szempontból nagyon sok, ma is hasznosítható észrevételt hagyott reánk,⁹ bár eredményeit ki kell egészítenünk azokkal a szempontokkal, amelyek a helynévgyűjtést sokkal általánosabb jellegű tudományos munkává teszik.

¹ I. h. 1853. I, 337.

² Felszólítás a 'magyar helyirati nevek' ügyében: I. h. 1855. II, 319 kk.– Utószó régi földrajzunk érdekében: I. h. 1857. I, 280 kk.

³ I. h. 1857. I, 282.

⁴ Sajó-Szent-Péter helynevei: I. h. 1855. I, 94 kk.

⁵ Nagy-Oroszi mezőváros helynevei: I. h. 1857. II, 592 kk.

⁶ Adalék Magyarország XIII. sz.-i helyirata és földrajzához: I. h. 1858. I, 477 kk.

⁷ A kézirat 63 kötetben a Magyar Nemzeti Múzeum kézirtattárában van. Szolnok Doboka vm.-re vonatkozó része megjelent KÁDÁR–TAGÁNYI és RÉTHY alább idézett munkájában; a csongrádmegyei gyűjtést legutóbb SZENDREY ÁKOS adta ki „Csongrádmegyei helynevek” című közleményében (Népünk és Nyelvünk 1929: 231 kk.).

⁸ Vö. alább i. m. XXXI–XXXII.

⁹ Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Bp., 1888. – L. még ötöle „A helynevek és a történelem” című dolgozatot: TörtÉrt. VIII. köt. 1. sz. 1878. – Idevágó tanulmány MAJLÁTH BÉLA, Adatok a helynevek történetéhez: I. h. IX. köt. 12. sz. 1882. is.

Az egész magyar helynévgyűjtés kora-kezdetétől fogva a mult megbecsülésének jegyében indult meg. A helynévgyűjtők a gyűjtés nyelvtörténeti és általában történeti fontosságát hangsúlyozva működnek. Már a helynévgyűjtésre irányuló mozgólódások legelején, legalább elméletben, a történeti helynévanyagra is ráterelődik a figyelem. „Szent István első okleveleiben (1001–1036.)” – írja RÉVÉSZ IMRE¹ – „270 magyar helynév jó elő, jóval több magyar szó, mint amennyiből legrégibb nyelvemlékeink, az ösmeretes halotti beszéd és könyörgés alkotvák.” A történeti anyag összegyűjtésére azonban sokáig nem történt még kísérlet sem. Csak az okleveles helynévanyag Árpádkori részének feldolgozása maradt ránk ORTVAY TIVADAR nagy munkájában.² A helynévmagyarázathoz elengedhetetlenül szükséges történeti gyűjtés első munkása az erdélyi KELEMEN LAJOS volt, akinek két gyűjteménye Marosszék jó néhány községének XVI–XVII. századi helynévanyagát öleli fel.³ A történeti helynévgyűjtés megkezdése előtt is szinte állandó, de nem általános érdeklődés nyomait láthatjuk a Magyar Nyelvőr helynévközlő munkájában, bár az itt közölt gyűjtemények még a teljesség szempontjából is, a módszer szempontjából pedig még inkább kifogásolhatók. A szinkronikus és diakronikus anyag összegyűjtésére mindezideig legtekintélyesebb kísérletnek KÁDÁR JÓZSEF, TAGÁNYI KÁROLY, RÉTHY LÁSZLÓ⁴ és SEMAYER VILIBÁLD⁵ egész Szolnok-Doboka vármegye helynévanyagára kiterjedő páratlan értékű gyűjtőmunkáját kell tekintenünk már csak azért is, mert a gyűjtés legnagyobb részében könnyen hozzáférhető.

A helynévgyűjtés iránt való érdeklődés a világháború előtti években mind pislákolóbbá válik, és így szinte természetes, hogy a háború meg az utána következő egyre súlyosodó évek alatt sem lehet helynévgyűjtésünkben különösebb tervszerűséget észrevennünk. Mindössze ROSKA MÁRTON,⁶ GYÖRFFY ISTVÁN⁷ és MÁLYUSZ ELEMÉR⁸ új szempontokat adó sorai, meg az

¹ ÚjMMúz. 1853. I, 79 kk.

² Geographia Ecclesiastica Hungariae. Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején. Bp., 1891–1892. 3 köt.

³ Marosszéki határnevek a XVI. és XVII. sz.-ból (SZÁDECZKY LAJOS, Székely Oklevéltár VI, 404 kk. és Nyr. XXVIII, 382 kk.).

⁴ Szolnok-Doboka vármegye monographiája II–VII. köt. Deés, 1900.

⁵ Kérdőívek Szolnok-Doboka vm. néprajzi felvételéhez. I–II köt. Az 1899-ben összegyűjtött anyag kéziratát a M. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárában GYÖRFFY ISTVÁN szíves figyelmeztetése révén használhattam.

⁶ Néprajzi feladatok Erdélyben: A „Magyar Nép” könyvtára. Cluj-Kolozsvár, 1930. 16 kk.

⁷ Helyneveink gyűjtéséről: MNy. XXIII, 111 kk. – A helyneveknek a népiség- és településtörténetben való felhasználására igen szép és bizonyos vonatkozásban mindmáig egyedülálló a szintén tőle való „A fekete-körösvölgyi magyarság” című tanulmány (FöldrKözl. XLI, 451).

⁸ „A népiség története” a HÓMAN BÁLINT szerkesztette „A magyar történetírás új útjai” című gyűjteményes munkában. – Vö. még FEHRENTHEIL-

előbbinek hevesmegyei,¹ JUHÁSZ JENŐnek² a zempléni Tolcsváról közölt, BOGÁTS DÉNESnek³ háromszéki nagy, de módszeresség szempontjából nem egészen kifogástalan történeti gyűjtése és az általam összeállított közép-szamos-vidéki történeti gyűjtemény⁴ meg egy helynévtörténeti tanulmány⁵ az, mely a helynévgyűjtés iránti érdeklődés viszonylagos erősödésére mutat. De tervszerűségről, és ami egy nagyobb arányú, mondjuk, országos gyűjtőmunkához szükséges: valamilyen tudományos szerv olyan mértékű szellemi és anyagi támogatásáról beszélünk, amelyet ez a kérdés megérdemel, ma is korai volna.

E sorok fogalmazása közben jutott kezembe egy vidéki megmozdulásról tanúskodó füzet, melyet a Veszprémmegyei Történelmi, Régészeti és Néprajzi Társulat FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG LÁSZLÓ tollából a helynévgyűjtők gyakorlati tájékoztatására adott ki.⁶ Bár a füzet jól használható, és reménykeltő maga a tény is, hogy nálunk megindult valami kezdeményezés, mégis féltő, hogy mivel – a füzetke előszava szerint – a fentebbi Társulat egy egész vármegye helyneveinek összegyűjtését egy év elvégzendő feladatának tartja, talán ez az egyébként életképesnek tetsző megmozdulás is csak a fél munkák számát gyarapítja.⁷ Ez pedig ma alig kívánatos! Ezzel szemben az ezutáni helynévgyűjtésben SZABÓ KÁROLY figyelmeztetését⁸ kell megfogadnunk. „Részemről” – írja – „sokkal jobban szeretném egyes magyar vidékek ... vagy egyes megyék, sőt egyes nagy terjedelmű városaink ... helyneveit teljesen kimerítve és megfejtve bírni, mint az egész haza hiányos és kellően meg nem fejtett helyneveinek gyűjteményét, mely épen roppant halmaza miatt kevésbé lenne pontos és használható.” Valóban a gyűjtőmunka során inkább kisebb területen hatoljunk mélybe, mint átfoghatatlanul nagy területről adjunk tetszetős, de felületes képet.⁹

GRUPPENBERG LÁSZLÓ, A földmérő mérnökök szerepe történeti és településföldrajzi kutatásokban: Geodéziai Közöny VIII, 194 kk. Ez utóbbi cikkhez kapcsolt szerkesztői megjegyzés, de maga a cikk is a magyar mérnök-társadalom helynévgyűjtés iránti érdeklődésének értékes bizonyítéka.

¹ Hevesmegyei helynevek: MNy. XXIV, 361, XXV, 70, 152.

² A zemplémmegyei Tolcsva régi határrész-elnevezései: MNy. XXV, 382.

³ Háromszéki helynevek: I. h. 52 kk.

⁴ Közép-szamos-vidéki határnevek: MNy. XXVIII, 58 kk.; kny. Erdélyi Tudományos Füzetek. (Szerk. Dr. GYÖRGY LAJOS.) 50. sz.

⁵ L. előbb idézett, Nagyenyedre vonatkozó tanulmányomat.

⁶ Hogyan gyűjtjük a helyneveket? Veszprém, 1933. 14 l. Egyházmegyei könyvnyomda. Veszprém vármegye multja c. sorozat 1. füzet.

⁷ A füzet írójától nyert utólagos értesülésem szerint a Társulat a jelzett évben csak a gyűjtés megindítására gondolt.

⁸ ÚjMMúz. 1850–1851. I, 370 kk.

⁹ Utólag akadtam rá NOVÁK JÓZSEF LAJOSnak az általam ismertetett, számozással térképelő rendszerrel megegyező gyűjtésére (Adatok Bény község néprajzához: Ethnographia XIV, 32); a gyűjtés maga hiányosnak tetszik, a térkép pedig csak a telekkönyvből ismert helyneveket tartalmazza.

A helynevek állandó pusztulásán és kicserélődésén kívül más okok is kényszerítenek arra, hogy végre komolyan belásuk a helynévgyűjtés alapos elvégzésének szükségességét. Van-
nak ugyanis újabb olyan irányzatok, melyek a helynévkuta-
tást tudományossá kendőzött mezben átlátszóan politikai célok
szolgálatába állítják. Az efféle törekvésekkel szemben nem a
hallgatás, a semmibevevés a köteles magatartás, mert a tév-
hiedelmek elterjedése ezzel meg nem állítható, hanem csak a
tudomány igazságos fegyverével való hidegvérű, tárgyilagos
harc. Szerény véleményem szerint a magyar tudományosság
nem halaszthatja el saját érdekeinek veszélyeztetése nélkül a
helynévgyűjtéssel és a gyűjtőanyag feldolgozásával való mi-
előbbi komoly foglalkozást.

SZABÓ T. ATTILA.